

Hoe religie een pijler is van de *civil society* vermeldt hij niet; sterker nog, hij beweert dat daar in Nederland geen onderzoek naar is gedaan (p. 161). Zo wordt de maatschappelijke betekenis van religie onderschat en blijven tal van vragen over de maatschappelijke betekenis van sport buiten beschouwing. Belemmert supporter zijn van Willem II de sociale mobiliteit? Welke rol spelen hockey- en tennisclubs in het bestendigen van sociale ongelijkheid? Zijn kickboksvedstrijden haarden van maatschappelijk verzet? Vragen te over voor een godsdienstsociologisch geïnspireerde sportsociologie.

De interesse van dit boek is vooral een morele. De ene institutie neemt de beschavende werking van de andere over; in een globaliserende wereld passen sport en *fair play* beter dan religie en de oproep tot naastenliefde, luidt de conclusie. De klassieke vraag is dan natuurlijk: is de inderdaad ongekende belangstelling voor sport vooral de uitdrukking van de bestaande wereld, die in hoge mate wordt beheerst door massamedia en het internationale bedrijfsleven, of gaat er van sportbeoefening, stadionbezoek, of het kijken naar Studio Sport ook een bepaalde maatschappelijke werking uit? De auteur neigt naar het laatste antwoord en draagt daarvoor anekdotisch bewijs aan. Wat hij vertelt smaakt naar meer systematisch onderzoek. Al was het maar om helder te krijgen hoe overheidssteun voor sport zich verhoudt tot haar maatschappelijke opbrengst. Vermoedelijk worden dit soort investeringen meer gestuurd door een gedeeld verborgen geloof dan door pragmatische overwegingen. Maar dat is mijn interesse, niet die van de auteur.

Kees de Groot

(Tilburg School of Catholic Theology)

Dekker, Gerard (2013), *Dat Koninkrijk, verwachten we dat nog? Over de ontwikkeling van de samenleving en de houding van het christendom daar tegenover*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, pp. 136, ISBN 9789021143545, € 12,95.

Bijsterveld, Sophie van & Richard Steenvoorde (red.) (2013), *200 jaar Koninkrijk: Religie, staat en samenleving*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers, pp. 430, ISBN 9789462400665, € 29,95.

Harinck, George & Paul van Trigt (red.) (2013), *'In de vergifkast'? Protestantse organisaties tussen kerk en wereld. Nieuw licht op het protestantisme in de jaren 1950*, (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme na 1800, jrg. 21), Zoetermeer: Meinema, pp. 176, ISBN 9789021143521, € 18,90.

In Dekkers essay, *Dat Koninkrijk, verwachten we dat nog* staat de relatie christendom en (westerse) samenleving centraal. Hij analyseert die aan de hand van de *received wisdom* van het christendom, waarin de komst van 'het koninkrijk Gods', *i.e.* een wereld waarin vrije mensen zonder zorg en pijn leven en die door actief streven van christenen *hic et nunc* en met Gods hulp tot stand zal komen. Dietrich Bonhoeffer citerend over de *Werdegang* van

het christendom, vraagt Dekker zich als socioloog (p. 8), af hoe het van een revolutionaire tot een conservatieve kracht werd, en welke rol het institutionele christendom hierin heeft gespeeld.

Kenmerken van de moderne samenleving zijn een toenemende mate van uitbanning van oorlog en geweld, de totstandkoming van de verzorgingsstaat, ‘de zachtaardigste, de menslievendste en zorgzaamste van alle staten’ (p. 40), en daarin de toename van individuele welvaart en kwaliteit van leven, aldus Dekker. De rol van de kerken hierbij of hierin blijkt uit het feit, dat (...) *veel ontwikkelingen (...) niet in strijd zijn met de aan de christelijke visie ontleende toekomstverwachtingen, ja, mogelijk ook gezien kunnen worden als liggend in de lijn van die toekomstverwachting* (p. 124).

Hersenspinsels van theologen en filosofen, en bevindingen van historici en sociale wetenschappers, met daarin globale en lokale (Nederlandse) ontwikkelingen, korte en lange termijnprocessen, christendom en (protestantse Nederlandse) kerken, vinden een plaats in zijn analyse. Waarbij de *socioloog* Dekker voorbij gaat aan de oorsprong van het christendom, *i.e.* een messianistisch beweging waarin de plotselinge en spoedige (weder)komst van de verlosser een *Umwertung aller Werte* zal teweegbrengen. De boodschap, onder meer te vinden in de *Bergrede*, is *ou topos*, en aanpassing is onvermijdelijk. Ook de rol van de *Reformatie* in de rationaliseringsprocessen blijft onbelicht. Dit neemt niet weg dat de christelijke gedragsregels sedert de Verlichting vaak een conservatieve kracht in de samenleving zijn geworden.

Dat de onderbouwing van een stelling in een essay van een andere orde is dan in een wetenschappelijk analyse spreekt van zelf. Maar ook die moet overtuigen. Bijvoorbeeld, het is sociologisch niet zo eenvoudig om de specifiek Nederlandse welvaartstaat, die door een economische crisis momenteel niet zo houdbaar blijkt, aan het komende ‘Koninkrijk’ te relateren. Het is dan ook veeleer de gelovige – optimistisch voor de toekomst (p. 124 e.v.) – die andere christenen een hart onder de riem steekt, die in dit essay aan het woord is; en die kan ook gemakkelijk de joodse opvattingen over de eindtijd verbinden met de christelijke, in andere woorden, het christendom zien als een sluitstuk van het Jodendom.

200 Jaar Koninkrijk wordt ingeleid door de eerste redacteur Van Bijsterveld: ‘200 jaar koninkrijk: terugblikken en vooruitzien’, en afgesloten met een interview met F. Korthals Altes getiteld ‘Thorbecke, een voorbeeld van kundig staatsmanschap’. De bundel kent vijf afdelingen: *Oranje*, *Samenleving*, *Markt*, *Burgerschap* en *Koninkrijk*, met elk drie hoofdstukken waarin rechtsgeleerden, historici, theologen en sociale wetenschappers aan het woord komen. In de afdeling *Oranje* wordt ingegaan op de godsdienstpolitiek van drie koningen, de godsdienstige ‘praktijken’ van de koninginnen als ook op de godsdienstpolitiek overzee. De zes opstellen onder de thema’s *Samenleving* en *Markt* kon ik met uitzondering van de bijdrage van De Hart en (Paul) Dekker over het (na de WO II) religieus veranderende Nederland niet dan met moeite met het centrale thema van de bundel in

verband brengen. Ze gaan over de maatschappelijke waarde van de kerk, geschreven door een dominee(!), de invloed van 'religieuze' gedachten in het dagelijkse leven, de rol die waarden in het besturen van organisaties zouden moeten spelen, en welke die waarden moeten zijn, over ondernemerschap wat eigenlijk ook een religieuze zaak zou zijn, en over een christelijke kritiek op het marktdenken. Het zou geen kwaad kunnen, zo blijkt, als sommigen (onder wie nadrukkelijk Steenvoorde) kennis zouden nemen van het werk van Troeltsch en Weber over door de Reformatie ingezette maatschappelijke rationaliseringsprocessen en de discussie daaromtrent.

Onder het thema *Koninkrijk* vinden we respectievelijk 'Een herleving van de departementen van Eredienst?', 'Religie als probleem van orde en veiligheid', waarin wordt verhaald over de toenemende parlementaire roep om wetgeving tegen sekten en andere religieuze bewegingen (onder invloed van sektebestrijders die er hun boterham mee moeten verdienen?). 'Salafisme onder vuur', dat gedeeltelijk in *R&S* 7/2 is verschenen, en 'Koninkrijk in verandering', en tenslotte 'De EU als inspiratie voor een moderne verhouding tussen staat en religie'. Het boek is eigenlijk niet meer dan een gelegenheidspublicatie. Gelukkig gaan enkele bijdragen het gelegenheidspeil te boven.

Waar Gerard Dekker het christendom, lees het gereformeerde protestantisme, zag als een remmende factor in de (Nederlandse) samenleving, legt Harinck het achterliggende mechanisme daarvan bloot. In het openingsartikel van de bundel schrijft Harinck, dat de *NHK*, *GKN* en later ook de *GKN* (*vrijg.*) zich niet meer als 'vormgever' beschouwden maar als 'kwaliteitsbewaker' (p. 16), nadat de (Nederlandse) samenleving niet langer een christelijke was. Vanaf omstreeks 1800 verloor de *NHK* allengs haar verzorgende taak met betrekking tot het onderwijs en later volgde het verlies van de armenzorg. Na WO II maakten AOW, AWW, Algemene Kinderbijslag- en Algemene Bijstandswetten de verzorgingsstaat af. De sociaaldemocraten en de confessionelen vonden elkaar hierin gemakkelijk. De genoemde kerkgenootschappen namen meer afstand van 'hun' organisaties: die gingen 'in de vergifkast'. In ieder geval was de naoorlogse periode voor de kerken er een van activisme, aldus Harinck. In de periode tot 1965 had de samenleving pas afscheid genomen van de 'kerk' nadat de kerken afstand hadden genomen tot de samenleving (p. 10). Het ging de kerken niet langer om een christelijke samenleving, maar om 'christen-zijn' in een seculiere samenleving (p. 16). De komst van de welvaartstaat werd door de drie kerkgenootschappen als negatief gezien – enkele groeperingen daargelaten; waarbij de *GKN* (*vrijg.*) in haar kritiek zelfs het beest uit *Openbaringen* aanhaalde (p. 20).

De bundel bestaat verder uit leesbare en lezenswaardige opstellen over de gereformeerde jeugdbeweging in de jaren vijftig van de vorige eeuw, evangelisatie en Amerikaanse evangelikalen, een plaatselijke (Hardegarijp, 1950) schoolstrijd die in relatie stond tot theologische en binnenkerkelijke ontwikkelingen, de bijdrage van prot. organisaties (Sonneheerdt) aan de verzorgingsstaat in de jaren vijftig, 'de politisering van het herderlijk schrijven *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving in 1955*', de relatie natuurwetenschap,

theologie en kerken, het CNV, die de door Harinck in het openingshoofdstuk geponeerde stelling onderstrepen. In de afsluitende bijdrage komt deze stelling nog eens terug. Het waren niet de organisaties, die na de oorlog terug wilden naar de vooroorlogse situatie, integendeel het waren de kerken, die zich tegenover de samenleving positioneerden. Of dit wel voor de hele breedte van de genoemde kerken geldt, is voor mij de vraag.

Hierboven werd een drietal boeken met als thema godsdienst & samenleving besproken, die elk een geheel eigen karakter hebben. Gerard Dekker vroeg naar de al dan niet remmende kracht van het (institutionele) christendom in de samenleving. Dekkers thematiek vraagt om een sociaal wetenschappelijke analyse, en een essayistische benadering, ook door een sociale wetenschapper, schiet dan altijd tekort. Van Bijsterveld e.a. schreven over de relatie religie, staat en samenleving in de afgelopen 200 jaar in Nederland. Ondanks de titel *200 jaar Koninkrijk: Religie, staat en samenleving* is, op enkele opstellen na, de inhoud van de bundel voor het thema irrelevant (en teleurstellend). Van de drie boeken draagt het handwerk van de historici onder aanvoering van Harinck eigenlijk nog het meeste bij tot de kennis van de rol van godsdienst in de (Nederlandse) samenleving.

Durk Hak
(Enschede)

Kaufmann, Franz-Xaver (2012), *Kirche in der ambivalenten Moderne*, Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, pp. 366, ISBN 9783451341342, € 22.

Franz-Xaver Kaufmann, 1932 geboren in Zürich en van 1969 tot 1997 hoogleraar aan de Universiteit van Bielefeld, beschouw ik, met Karl Gabriel, als de beste sociologische analist van de katholieke kerk in Europa. Zijn meest recente boek, gezien zijn leeftijd waarschijnlijk ook zijn laatste godsdienstsociologische werk, bewijst dat opnieuw. Het bundelt een tiental opstellen waarvan de meeste vroeger zijn gepubliceerd. Ze werden voor deze uitgave bewerkt en geactualiseerd. Ze behandelen de grote thema's die kenmerkend zijn voor de godsdienstsociologie van Kaufmann: religie en moderniteit, de crisis van de katholieke kerk en de toekomst van deze kerk en, meer algemeen, van zwaar geïnstitutionaliseerde religie. Het boek is geschreven vooraleer Franciscus in 2013 tot paus werd verkozen. De katholieke kerk die Kaufmann voor ogen staat en onder kritiek stelt, is in de eerste plaats deze van Johannes Paulus II en Benedictus XVI.

Zoals de titel van het boek aangeeft, is het vertrekpunt voor Kaufmann de katholieke kerk in haar relatie tot de moderne samenleving (vooral hoofdstuk 1 en 2, p. 27-60). Ambivalentie is hier het sleutelwoord. In zijn postmoderne fase, d.i. sinds de jaren 1960, is de moderne samenleving ambivalent geworden en de kerk participeert in deze ambivalentie (p. 22). Enerzijds is er een overdaad aan opties, maar anderzijds verdwijnt daardoor een centraal perspectief (vooruitgang, een grote ideologie, religie als milieu). Alles verandert